

HORVÁTH MÁRTON: HOLTTENGERI TEKERCSEK

(Magvető, 1970.)

Nemcsak az irodalmi élet eseménye ez a könyv. Horváth Márton csaknem két évtizeden át a magyar kommunista mozgalom egyik vezetője volt; kiemelkedő harcosa az illegalitás éveinek, a kulturális politika „második embere” Révai József mögött 1945 után. Az ellenforradalmat követő években „építészkedett”, majd nyugalomba vonult, és nyugtalan nyugállományában írta meg ezt regényszerű önvallomást. A *Holttengeri tekercsek* az elmúlt évtizedek emberi-munkásmozgalmi küzdelmeinek és megrázkódtatásainak eszméltető és eszmeeszerére hívó dokumentuma.

Horváth Márton 1956 után a párton kívül, de a marxizmuson, sőt — a szó nem szervezeti, hanem lazább értelmében — a mozgalmon belül maradt, hiszen nagy szellemi mozgáskultúrájának minden gesztusával a munkásmozgalom áramlásához csatlakozott. Ahhoz csatlakozott a nyugállományig vezető keserves úton is —, viaskodva önmagával, jó és rossz szellemeivel, valóságos gondjaival és képzelt fantomokkal, együttérzést is, ellenérzést is keltve lépéseivel. E sorok íróját Horváth Márton belső útjának hitelességéről nemcsak a *Holttengeri tekercsek* győzi meg; meggyőzték már korábban személyes tapasztalatai, a Horváth Márton mellett töltött inasévek alatt, s később, az 1956-ot követő tépelődések hónapjaiban. Láttam Horváth Mártont fegyverropogás közt fegyvertelenül is szilárd elvhűségűnek, s láttam békés eszmeeszerékekben tévedőnek, megtorpanónak. Egy égő város füstjében hallottam tőle a párthoz tartozásban megerősítő szavakat, s nyugodt ritmusban parázsló cigaretta mellett a kívülrekesztő kétegyeket, a rosszul fogalmazott félelmeket.

Most mégsem az életből ismert Horváth Mártonra vetném a hangsúlyt, hanem erre a kisterjedelmű regényre, egy nagyterjedelmű világ írói igényű megfogalmazására, amint az a megvakuló kommunista, Pálfi Károly emlékeiben és meditációiban kibontakozik előttünk. Horváth Márton a könyvhöz csatolt magyarázó szövegben külön is felhívja olvasói figyelmét arra, hogy „nem történelmet, hanem regényt írtam. Nem politikai memoárt, nem kulcsregényt — csak regényt, költött szereplőkkel és gyakran valóságos szituációkkal”. A *Holttengeri tekercsek*ben valójában egyedi módon, az egész mű által — ha nem is egyenletesen, de lényegileg — igazoltan fonódnak össze a regényi jellegzetességek de elemző politikai esszé vonásaival. Sajátos műfaji hibridizáció ez, — de hát nem steril műfaji szabályok számonkérése a kritikus feladata, hanem az elvileg mindig „szabályalkotó” mű elemzése.

Horváth Márton célja tulajdonképpen nem rendkívüli. Pálfi

Károly kommunista mérnök emlékein és elmefuttatásain keresztül kíván választ adni arra a sokak által, közérdekűen vagy magánindulattal feszegetett kérdésre: hogyan jutott el a munkásmozgalom, hogyan jutottak el a kommunisták a máig, miért következett be, miért következhetett be a személyi kultusz névvel jelölt torzulás-komplexus, s mi adott erőt ahhoz, hogy a mozgalom bebizonyítsa a világnak a válságon való túljutás páratlan képességét?! Ha ezt tekintjük a regény lényegi kérdéstevéésének, akkor tüstént meg kell jegyeznünk azt is, hogy indokolt a szerző kommentárja, miszerint a *Holttengeri tekercek* „része egy tervezett nagyobb írásnak”, s hogy a folytatásnak tartalmaznia kell majd a felszabadulást követő 10–12 esztendő „emléképeit” is. E korszak számos tanúsága és tanulsága már e most kiadott regény koncepciójának is szerves része, de az író által feltett kérdésekre csak e történelmi korszak konkrét művészi felemelésével lehet teljes választ adni. Biztos vagyok abban, hogy Horváth Mártonból nem hiányzik a teljesebb válaszadás készsége és képessége.

A folytatás történelmi anyagát az író elemező módszere is követeli. Horváth Márton — nagyobb politikai-ideológiai, mint szépírói gyakorlattal — következetesen érvényesíti vagy igyekszik következetesen érvényesíteni az objektív-szubjektív dialektikát a dolgok megítélésében. Értem ezen azt, hogy egy konkrét helyzet, s a benne végrehajtott cselekvés minősítéskor mérlegeli a külső, objektív meghatározókat, azt a valóságos mozgásteret, amely az egyén vagy csoport számára adott a cselekvés, a tett megválasztásához, s így minősíti a szubjektív oldalt, a jellemet, az alkatot, a természetet, amely elidegeníthetetlen a cselekedetektől, amelyekben megnyilatkozik. Aligha vitatható, hogy az objektív meghatározók érzékeltetéséhez sokkal inkább elegendő ebben a sajátos regényváltozatban a gondolati kifejtés, mint a szubjektív oldal kifejezéséhez; ez utóbbi elsősorban a konkrét ábrázolás, a művészi tükrözés szisztémájában valósulhat meg. Ezért mondtuk fentebb, hogy az író-választotta ábrázolási mód is követeli a regény folytatását egy olyan történelmi terepen — a felszabadulás utáni évtizedekben —, amelyen a szubjektum reagálása az első és a második „objektivitásra” igen széles variációs skálát mutatott. (Első objektivitáson az objektív történelmi szükségszerűséget értem; „második objektivitáson” az egyén számára a hatalom, a mozgalmi törvények által képviselt erőt, amely egészséges körülmények között totálisan hordozza a történelmi szükségszerűséget, lényegileg ennek kifejezője; de e torzuló viszonyok között hordozója, felvevője, „objektív erővé” minősítője lehet az első objektivitáshoz képest szubjektív-voluntarisztikus tendenciáknak is.) A regény kronológiát megtörő asszociációi így is elvezetnek az említett időszak eseményeihez és dilemmáihoz, de itt inkább csak olvasunk még a korról, s nem kerülünk elég mélyen a korba. A folytatás bizonyára elosztat

egyét s mást a most még meglevő hiányérzéseinkből is — például a torzulásokra való reagálás általános-találó politikai és lélektani jellemzései mellett talán megkapjuk a konkrét helyzetben cselekvő egyén művészi általánosuló további vonásait is.

Hogy Horváth Márton módszere milyen jó eredményekhez vezet az általa — emlékképeiben — bejárt terepen, azt meggyőzően bizonyítja a Horthy-börtön rajza, az ott dolgozó kommunista sejt leírása, a foglyok közé beépített századosnak, e hivatásos besugónak és hamistanúnak emlékezetes portréja. A börtönképek nem önmagukban, önmagukért jelentősek. Abban az író által újratemtett nagy történelmi összefüggésben válnak beszédessé, amely az illegitimitást, a börtönhelyzetet is a történelmileg egységes mozgalom részének minősíti, s már a cella-szituációkban is sejteti a későbbi, a hatalmi helyzetben szükségszerűen és nem-szélsőszerűen adódó konfliktusok és torzulások csírait. Olykor talán antedatálva is egyik-másik későbbi probléma elemeit. Mindezt csak azért nem érzünk árammegszakításnak a regény szellemi pályáin, mivel a történet és az elmélkedések szálat a mából gombolyítja le Horváth Márton, ma idézi fel írói emlékképekben Pálfi Károly illegális kommunista, majd építész-mérnök és a felszabadulás után vezető kommunista életútját, erkölcsi és gondolati örvényeit. Tegyük hozzá ehhez, hogy ezt az emlékező-elemző-felidéző műveletet pompásan segíti Horváth Márton szépirodalmi érzékletességű, publicisztikus könnyedségű stílusa, az a szerencsés képessége, amellyel nehéz gondolati és lelki képletet hasonlatok, metaforák segítségével tud közelhozni olvasójához.

Ez a felidéző-számvető ábrázolásmód, ez az emlékképekbe sűrített életrajz a kiindulás intellektuális-morális jellegénél fogva, az intenzív elemző igény következtében, akarva-akaratlanul is a különféle élethelyzetek erkölcsi oldalára veti a nagyobb fényt. Tehát moralizál az író? Igen, moralizál, de le kell fejtünk erről a fogalomról a pejoratív értelmezésnek azt a burkát, amelyet a valóság különféle konfliktusai helyett moralizáló irodalom, illetve az ebből tévesen általánosító vulgarizáló szemlélet vont köréje. A morális tartalmak kidolgozása, művészi megvilágítása lehet sikeres és sikertelen, valóságot feltáró és valóságot kódosító; az erkölcs valóságos szférája a társadalom életének, értékpusztító az elszett veszély-jelzés a művészet morális állásfoglalásai láttán.

Horváth Márton tudatosan vállalja a moralizálás „túltengését”, hiszen önvizsgálatot is végez hőse elemzésében, s ez a vizsgálat nem a könnyűsúlyúak játéka: az 1956 után párton kívül maradt egykori kommunista vezető sok helyen drámai egyéni- és közhelyzetelemzés. De a moralizáló nyomaték más forrásból is táplálkozik. Tudva vagy öntudatlanul, a regény eredményévé érelve, Horváth Márton a „Pálfi típus” jellemzésében is hangsúlyossá teszi a moralizálásra való

hajlamot. A regényhősben egy olyan intellektuelt ismerünk meg, aki az elvért, az ügyért, a pártért halálmegvetően bátor tettekre képes, de bizonytalan, aggályoskodó „moralizáló” és esetlen, amikor egyszerű mozgalmi lépéseket kell megtennie. Horváth hőse képes kockázatos börtönvállalkozásokra, sőt arra is, hogy a konspirációt megmentendő, villamos elé vesse magát — de a hétköznapi helyzetekben esetleg töprengésével, körülményességével hátráltatja a valóban erkölcsös cselekvést.

Képes a legnehezebb szellemi feladatok megoldására, de megcsúszik egy almacsutkán. „Tulok voltam a számukra (mármint a munkások számára — mondja magáról a regény hőse), entellektüel, a tanult fejemben a komplikált igazságok megteremnek, de az egyszerűek nem.” A típus moralizáló készségével nem kevés érzelmes-patétikus hajlam párosul. E hajlam megkapó érzelmi telítettséget eredményezhet a lakonikusan fogalmazott részletekben is, lélekemelően jó közérzetet teremthet a legszorongatottabb helyzetekben. De ha túl nagy dózisban adagolják, már közrejátszhat abban, hogy hatásos stílári megoldásokat varázsoljon a problémák igazi arca elé, s ezzel fellazíthatja a gondolkodás, a vizsgálat belső fegyelmét. S ha csak a regényen belüli fegyelmet, az a kisebbik baj! De ha a — különösen az illegalitásban könyörtelen szigort kívánó — mozgalmi fegyelmet is lazítja, annak tragikus következményei lehetnek. Komor képekben győz meg erről az író szerelmének, Júlinak a lebukását elemelve, de még annak a besúgó századossal összekapcsoló börtönbeli kézfogásnak a pillanatfelvételével is, amelynek nem annyira ténybeli, mint inkább lelki következményei voltak súlyosak.

Horváth Márton belülről és kívülről egyszerre átéli és ábrázolja ezt a típust. Képes ennek írói kritikájára, a típus önkritikájára is, de nem képes megszabadulni a saját magában, tehát az íróban regenerálódó típusvonások korlátaitól. Irodalmilag is emlékezetes villanásokban rajzolódik ki e típus önkritikája. Egy alkalommal például iskola-terembe zúfolt elfogottak között tűnik fel Pálfi Károly. Lebukott, megkínózták, új tragédiákkal kell szembenéznie. A tenyéryi helyre szorított foglyokra egy csendőr vigyáz az éjszaka sóhajokkal terhes csendjében. „Néztem a csendőrt, aki a lábamnál ült egy széken, és olvasott. Arca árnyékban maradt, csak könyvét tartotta a fény elé. A könyv lapjáról fény verődött a csendőr arcába. Kis, serkenő bajusza volt, homlokát gyengén ráncolta, ajka hangtalanul mozgott. A könyv és a fény szelíddé tették az arcát . . . Suttogva kérdeztem a csendőrt: Mit olvas? Ő is suttogva felelt: Ha nem fogod be a pofádat, kiverem a fogaidat. Ez így rendben volt, szinte jólcsett.” Ennél az éles jelenetnél sokkal halványabb annak az 1945-ös éjszakának a képe, amikor Pálfi a másnap kivégzendő keretlegény utolsó kívánságát teljesíti. Itt az önláttató „kivülhelyezkedés” a regényhősön nem olyan energikus,

hogy minőségként jelentkezék az ábrázolásban. Külön kis értekezést lehetne írni azokról a találkozásokról, amelyek a fasizmus szegénységből jött kiszolgálóival konfrontálják a kommunista Pálfit. Művészileg is, gondolatilag is egyenetlen e jelcetek összképe, mintha ezzel az egyenetlenséggel is a saját zavarát érzékeltetné a szerző, az osztályszempontból szabálytalan jelenségek láttán.

Említettük fentebb a Pálfi által reprezentált értelmiségi típus magatartásának kettősségét. Horváth Márton intellektuálisan és művészileg gyakran felülemelkedik e kettősségen, hiszen kommunista típus-hierarchiájának felső fokán az egységes Král Feri áll, az egykori hegedülő koldusgyerekből nőtt bolsevik, akinek élesen metszett figurája a Horthy börtöntől az 56 utáni vajúdásokig elkíséri hősiünket. A hierarchikus rend második fokozatáért sokáig áll a harc Lakner Zoltán és Pálfi között: a hidegfejű, célratörő, eszközökben nem válogató intellektuel-kombinátor, és a haláltinegvető elszántságra képes „kunktátor” között. Végso ítélethírdetés ugyan nem hangzik el, de a második helyre magatartásának belső erkölcsi folyamatossága Pálfit emeli, úgy azonban — s ez Horváth Márton kritikai erejét dicséri —, hogy egyik-másik lakneri erényt hősiünk képtelen magasabb erénnyel maga mögé utasítani. Az írói számvetés azonban, amely ebben az érték-hierarchiában kifejeződik, nem képes végképp feloldani magának a számvetőnek, a mérlegkészítőnek az ellentmondásait.

Ha a mozgalom, s a benne részvevő egyén nagy megrázkódtatásaira adott regénybeli válaszokat nézzük, akkor azt látjuk, hogy rendkívül erős intellektualitással fogalmazott izgalmas gondolatok elemzik az objektív történelmi okokat, és — leírtuk már — éppen a legsúlyosabb torzulások mentén ennél jóval halványabb, jelentéktelenebb a szubjektív magatartás megjelenítése, indokolása. Az önmagyarázat jól érzékelhető regénystrófiáiban egy már-már szkepticizmusig hanyatló keserűség fonódik össze a belső forradalmi folyamatosság igényével, a mozgalomhoz való hűség erkölcsi posztulátumával. Ez a kettőség tükröződik a szocializmus perspektívájáról vallott regénybeli felfogásban is, de még az olyan magaalkotta terminus-technikus gondolati szövetében is, mint „szocialista kritikai realizmus”.

Ellentmondásos képződmények még e végletek is.

Szkepticizmusában egyszerre érezzük az elvesztett aktivitást takaró fájdalmas szerepjátszást, s a kellő mélységig nem jutó elemzést pótolni vélt vállrándítást. Még a hűség-igény kifejezése is hordoz efféle kettősséget. A diákkora óta a mozgalomban nőtt ember ragaszkodása eszméihez keveredik egy komplikációnak elébe vágó stílári határozottsággal, gesztustmutató biztonsággal. Amikor és amennyiben Horváth képes objektíválni, tehát a figura jellemzésében prezentálni ezt a kettősséget, ott és annyiban nemcsak az elemző teoretikus, hanem az ábrázoló is eredményes. Amikor azonban Horváth nem képes

ábrázolássá mélyíteni ezt a kettősséget, ott nemcsak az írói vállalkozás kudarcepizódjáról van szó, hanem a vizsgálat és önvizsgálat felszínen ragadásáról is. De ne alkossunk elhamarkodott véleményt, e tekintetben csak a regény folytatásának ismeretében mondhatjuk ki a végső szót.

Azt azonban már most megjegyezhetjük, hogy a megvakuló ember élethelyzeteinek olykor drámai erejű rajzai mellett sok az irodalmias, a mesterkélt ebben a fizikai-lélektani levezetésben. Ez a vakság jelképes értelmű. Azt fejezi ki, hogy a könyv magnószalagra beszélő hőse kívülrekedt az élet eleven áramán, elszakadt a párttól, elvesztette azokat a „látószerveit”, amelyekkel korábban rendelkezett. Csak a belső látás képessége maradt meg — eszerint — az ő számára, a visszafelé nézés, az emlékkép idézés rezignációja. Ez a vakság-jelkép azonban nem fejezi ki pontosan azt az élethelyzetet, magatartást, amelyből ez a könyv megszületett. Nem szólva arról, hogy a vakság mint „természeti csapás” kevésbé érzékeltethet egy emberi akarattal összefüggő szituációt, lényegesebb itt az, hogy a könyv írója minden ideg-szállával a jelenhez kapcsolódik, egész szemléletmódjában érvényesítő gondolati-emberi jelenvalósága a jelen valóságában. Írjon a horthysta börtön foglyairól, vagy a magyar antifasiszta ellenállás kibontakozását gátló okokról, üljön aggályaival Král betegágya mellett, vagy vitatkozzon Tiborral, a fiatal mérnök-kollégával — minden gondolatkapcsolása arról árulkodik, hogy e könyv írója funkció nélkül is nyitott szemmel járkal a világban. Csak felteszi a vakságjelképet, mintegy hangsúlyozva ezzel az ellentétet nagysugarú tájékozódó ereje és a helyzetét jelképező vakságjelek között. E vakság-komplexusban is kettősség érvényesül? Az író helyzetének és az író önkritikájának egyesített jelképével van dolgunk? Bármiként legyen is, nem tudom elhessenteni magamtól azt az olvasói rosszérzést, amelyet e pontos találatokban oly gazdag könyvben a nem pontosan telibetaláló központi jelkép póz-hatása okoz.

A *Holttengeri tekercsek* bírálatához tulajdonképpen a regényből is meríthetjük az érveket. A regény erőnei és gyengéi egymást megvilágítva alkotnak bonyolult egységet. Bizonyosság és bizonytalanság, határozottság és puhaság, szembeesítő erő és a szembenézéstől megmegrebbenő tekintet, a stílus kifejező gazdagsága és a tartalmat olykor „felülmúló” stiláris megoldások mind-mind egy erős és egy gyenge, de ellentmondásaival együtt is hiteles egyéniség megnyilvánulásai. A regény természetesen állandó harc az ellentmondásos jelenségek művészi objektíválásáért, ilyen értelemben történő legyőzéséért, feloldásáért. Ez a művészi győzelem nem valósul meg egyenletesen Horváth Márton regényében. Azt azonban túlzás nélkül állíthatom, hogy az érte vívott harc egyenletesen magas szellemi feszültséget teremt. Ez a konstruktív szellemi élményadás odaemeli a *Holttengeri*

tekerceket azoknak a szocialista magyar regényeknek és memoároknak a sorába, amelyek vitatható elemeikkel együtt is vitathatatlanul reprezentálják a kultúrában a szocializmus hazai állását.

PÁNDI PÁI.

KÖLTŐK EGYMÁS KÖZT

(Szépirodalmi, 1969.)

Nem a közös eszmék és vágyak találkozása hozta létre ezt az antológiát, hanem a szükségmegoldás. Azik önálló kötettel kopogtattak, azoknak most megnyitott. Tizenöten vannak. Egymásra torlódott nemzedékek indulatos, haragvó követői ők.

Van aki két év terméséből válogatott ki két ívnyi verset, van aki tizenkettőből. Az egyéni élmények, az egyéniségek és költői alkotók különbözősége mellett ebből is ered a kötet tarkasága, vagy inkább színessége, gazdagsága.

Mielőtt a különbségeket, a művészi próbálkozás változatos színképeit felvillantánánk, szóljunk két szembetűnő közös jegyről: a költők hangulatáról, életérzéséről és társadalmi felelősségtudatáról, etikai eszményéről. Az első azért fontos, mert híven tükrözi e „nemzedék” társadalmi helyzetét, szerepét, világlátását. Minden társadalom számára létfontosságú az, hogy a nemzedékeknek képességeik és rátermettségük fokának megfelelő életteret biztosítson. Olyan lehetőségeket és feladatokat, melyek segítik a képességek maximális kibontakozását, emellett megadják a „szükség van rád” boldogító érzését. Nos, itt a fiatalok számtalanszor felpanaszolt problémája. Mi következik ebből? „Nemzedékem alapélménye a magába fúló, reménytelen meditáció” — vallja a legkiegyensúlyozottabb szemléletű Kiss Benedek. „De ha nincs miért felelősnek lenni? Ha késik a társadalmi megbízatás?” — írja Apáti Miklós. Az kétségtelen, hogy a korábbi korosztályoknak tetszetősebb szerep jutott, korfordulók részesei lehettek. S éppen a hősi szerep, az olykor erejüket is meghaladó feladat és vállalat avatta őket nemzedékké. Ma pedig hétköznapi feladatok várnak, csak szorgalom és munka. Ebből a tényből illik manapság a fiatalok tragikus, vagy legalábbis bánatos hangulatát magyarázni, pedig nem látványos, világmegváltó szerepeket akarnak ők, csupán értékes munkát szeretnének végezni. Most ez a világmegváltás. „Én örülök, hogy magyar lehetek, itt és most, a szocializmusban. Nagyon érdekes, sok feladatot nyújtó korszak ez, még mindig meg lehetne forgatni az egész világot, ha apáink és nagyapáink jobban bíznának beunünk és többet bíznának ránk.” — írja Szentmihályi Szabó Péter, s ezzel sok fiatal (mostanában negyven éves koráig fiatal az ember)